

Szoboszlai-Kiss Katalin

MIRŐL SZÓL PLATÓN ÁLLAMA? AZ ÁLLAM EGÉSZSÉGTANA ÉS PATOLÓGIÁJA

Plato's Politeia as the Pathology of Polis

Szoboszlai-Kiss Katalin habilitált egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, szoboszl@sze.hu

Meglátásom szerint Platón Állama egy történeti ihletettséggű költői mű, amelyben a filozófus az egykor fényes városállamnak állít emléket. Nem egyszerű elbeszélésben meséli el a történeteket, hanem allegorikus és poétikus módon, ahogyan azt minden dialógusában is megteszi leglényegesebbnek tartott tanai esetében. Az ideális állam vizionálásával a nagy filozófus kortársainak kívánt segítségére lenni abban, hogy miként teremthetik meg a biztonságot, a nyugalmat az athéni államban, amely éppen betegségtől szenvedett. A restituált demokrácia igaztalan vádak alapján halálra ítélte Szókratészt, és az Állam című dialógussal Platón mesterének kívánt emléket állítani. Az Állam egy különleges kézikönyv és uchronia, amely arról szól, hogy miként működhetne jól a városállam.

KULCSSZAVAK: athéni demokrácia, antik filozófia és politika, kormányzás, törvények, igazságosság, Platón és Szókratész

In this short essay, I try to answer the question of what the main theme of Plato's Republic is. The dialogue is the most popular text in ancient literature. The title of the dialogue is deceptive. Republic means city state and despite the title, it is a purely political piece of writing, the dialogue contains a small section on justice and governance, but it is mostly a work of literature, an ancient novel inspired by Plato's frustration with the restoration of democracy in Athens. After the Peloponnesian War, the restored democratic system condemned Plato's beloved master, Socrates to death in a conceptual process. According to my hypothesis, the Republic of Plato was a philosophical memorial to Socrates and the story was a kind of an uchronia, with the philosopher king in the main role. The Republic is a kind of enchiridion that answers the question of how the city state could rebuild itself.

KEYWORDS: ancient democracy, ancient philosophy and politics, government, rights, justice, Plato and Socrates

BEVEZETÉS

Platón *Állam* című dialógusának témavilága igen változatos politikai, teológiai, pszichológiai, nevelésméleti tanokban gazdag, és pontosan ezzel indokolható, hogy nemcsak a filozófus egyik legterjedelmesebb műve, hanem a legismertebb is. Tanulmányom nem terjedhet ki a mű teljes körű elemzésére, ezért arra teszek kísérletet, hogy az *Állam* dialógust „műfajilag” meghatározzam. Értem ezalatt, hogy talán valamiféle uchróniaként is lehet azt értelmezni. A cím alapján egy politikaelméleti „tankönyvre” vagy elemzésre számít az olvasó, de meglepő módon a terjedelmes írás kisebb arányban tartalmaz konkrét államelméleti fejtegetéseket. A tíz könyvre tagozódó dialógus csupán egyetlen könyve foglalkozik behatóan a kormányformák elemzésével. További problémát jelent az a tény is, hogy Platón hosszú könyveket szentel a poliszlakók jellemábrázolásának és hasznos polgárrá nevelésének. Az egész mű kissé zavarba ejtő, hiszen nehéz meghatározni a tárgyát. Az igazságosságról szóló vitával indul, az állam történeti keletkezésére is kitér, feltárja a hibásan működő államformákat, és a szép állam vízióját is tartalmazza, de mindet csak érintőlegesen. A teljes mű elsődlegesen az egyes rendekbe tartozó polgárok lelkének alapdiszpozícióiról, erényeiről és az ezek szerint való életre neveléséről szól, ezért általában pszichológiai és főként nevelési elveket tárgyaló dialógusként szokták definiálni.

Tanulmányom megírásakor elsősorban arra próbáltam fókuszálni, hogy Platón milyen céllal szerkeszthette ennyire szerteágazónak tűnő dialógusát, vajon lappanghatott-e rejtett ok a háttérben. Arra célzok, hogy a görög gondolkodó saját városállamának betegségeit tapinthatta ki, és csalódottságát – amelyet a restitált demokrácia válthatott ki – egy kevésbé éles hangú költői bírálatban tárta fel. Hozzám legközelebb az az elgondolás áll, amely szerint Platón valamiféle öngyógyító céllal, de az utódok okulására írta hosszú éveken át e művét, mégpedig erős jobbító szándékkal. Tanulmányomban azt a hipotézist kívánom igazolni, amely szerint a szerző az általa egészséges államnak látott polisz állapotát és létrejöttének feltételeit feltárva, valamint torzulásait, betegségeit megnevezve egy egészségét megőrizni képes államot vizionált. Nem az ideális állam értékelése volt a célom, hanem az érdekelt, hogy milyen írói motivációkat tárhatok fel Platón esetében.

A nagy gondolkodó korában Athén a végnapjait éli, az állam beteg, a filozófus pedig állapotot mér fel, keresi a megoldást, továbbá felhívja a figyelmet az elkerülendőkre is. A terjedelmes művet az állam egészségtanaként és patológiájaként értelmezve számos, a témák változatossága okozta zavarra megoldást találhatunk: (i) a közösség alapegységének, a polgárnak a lelki diszpozícióját és nevelését tartalmazó, igen terjedelmes fejezetek indoklást nyerhetnek, (ii) miként a mű túlvilági jutalomra utaló mitológiai befejezése is, továbbá (iii) arra is racionális magyarázatot kaphatunk, hogy Platón miért az általánostól haladt az egyes felé az állam, az igazságosság és az egyes erények meghatározásakor (ugyanis nem a polgárok karakterjegyeiből következtetett egy állam fő jellemvonására, hanem éppen fordítva), végül (iv) a kerüendő államformák romlott államformákként való definiálására is választ lelhetünk.

A TÁRGYMEGJELÖLÉS NEHÉZSÉGE ÉS A DIALÓGUS CÍMÉBŐL ADÓDÓ FÉLREÉRTÉSEK

Platón a fényes athéni demokrácia hanyatló korszakában élt, ezért elsősorban arra számítanánk, hogy a népuralom történetéről, működéséről és esetleges javításának lehetőségéről értekeznek az államról szóló művében. Ő azonban erre nem törekszik, hanem a demokráciát az egyik legrosszabb kormányzási struktúráként határozza meg, és nem szán túl sok időt az indoklás kifejtésére sem. A magyarázat – ismerve Athén történelmét – kézenfekvő. A peloponnészoszi háborút követően a helyreállított demokrácia igaztalan vádak alapján halálra ítélte Platón mesterét, Szókratészt Kr. e. 399-ben. Az athéni polgárok kiábrándultak az elhúzódó háborúból, politikai felelősöket kerestek a vereség után. A kapituláció feltétele volt, hogy helyreállítják a demokrácia intézményeit, valamint hogy a háború utolsó hónapjaiban működő harminc zsarnok csatlósait nem vonják felelősségre. A Kr. e. 403-ban elfogadott amnesztia törvény nem engedte meg még a bűnösök megnevezését sem.¹ Az athéni tömeg bűnbakot keresett,² Szókratész személyében pedig megtalálták azt, aki törvénytisztelő lévén a mondvacsinált vádat eltűrve a harminc zsarnok ténykedését mint valódi okot nem emlegeti majd fel az eljárásban.³ Ezek után már nem lepődünk meg azon, hogy a filozófus nem tekintette helyes kormányzási formának a demokráciát. Platón nem volt demokrata, ő a monarchiában, a filozófus király által vezetett államban hitt.

A kiábrándulás és a politikailag instabil helyzet végül arra készítette Platónt, hogy egy jól megkonstruált utópiát írjon. Nem véletlen a megfogalmazás, ugyanis a terjedelmes mű meglátásom szerint azért is tartalmaz nagyobbreszt pszichológiai és nevelésemleleti részeket, mert a filozófus a jól működő állam feltételének a feladatát ellátó polgártartotta. Platón elképzelése, hogy az államban a jó és boldog élet a polgárok munkáján,

¹ A harminc zsarnok valójában ekkor már nem élt, de az athéni törvények értelmében rokonai és politikai szövetségeseik felelősségre vonhatók voltak. A hatályban lévő amnesztia törvény azonban, amely a bosszút és az ebből következő túlkapasokat igyekezett visszaszorítani, védelmezte őket.

² Laczó József a per jogtörténeti elemzését adta közre, lásd Laczó 2018: 135–166.

³ A zsarnokok közül Kritiász, továbbá a korábban Szókratész-követő Alkibiádész negatív szereplése Szókratészra is rossz fényt vetett. Alkibiádész, aki Periklész kiszemelt utódja volt, sok kárt okozott a városállamnak a háború idején politikai manővereivel, Kritiászt pedig, Platón nagybátyját, a harminc közül a legvéreskezőbb zsarnokként tartották számon. Szókratész a védőbeszédében rendkívül óvatosan fogalmazva utal a harminc zsarnokkal szembeni álláspontjára: „mikor pedig megalakult az oligarchia, akkor az a harminc egyszer ötödmagammal a kerek épületbe hivatott és elrendelte: hozzuk át Szalamiszból a szalamiszi Leónt, hogy kivégeztessék. Másoknak is adtak ők számos ilyen megbízást, mert igyekeztek mennél több embert bűntársukká tenni. És hát ekkor sem szóval, hanem tettel bizonyítottam be, hogy én a halállal, ha nem volna parasztos így mondanom: egy fikarcnyit sem törődöm, de hogy semmi igazságtalanságot, semmi gonoszságot ne kövessék el, azzal aztán mindennél inkább. Engem az az uralom akármilyen hatalmas volt, meg nem félemlített annyira, hogy igazságtalanságot kövessék el, hanem, miután az épületből kiléptünk, a többi négy elment Szalamiszba és elhozta Leónt, én pedig elváltam tőlük és hazamentem. És talán meg is halok emiatt, ha az az uralom akkor hirtelen meg nem bukik. Erre sok tanúm lesz előttem.” *Szókratész védőbeszéde*, 32e.

képességeinek helyes működtetésén múlik, egészen új és eredeti gondolatnak tekinthető a görög filozófiában, ahogyan azt Julia Annas kifejti az *Államról* írt rövid összefoglalójában.⁴

Térjünk át a mű „műfaji” meghatározására, hiszen a dialógus címe megtévesztő. Steiger Kornél hangsúlyozza, hogy az *Állam* nem politikaelméleti írás. Véleménye szerint már a cím fordítása is problémás, ugyanis a *politeia* nem adható vissza *res publicaként*. A görög szó etimológiailag a *politész*, *politika*, *politeuszthai* szavakhoz köthető, amelyek a közösségi élet szerveződésére utaló kifejezések, nem fordítható tehát államnak.⁵ Ha Platón állam címmel szeretett volna művet közreadni, azt *polisz* címmel tette volna, de nem volt ilyen szándéka, amit a dialógus eredeti címe, a *Politeia* is bizonyít. Szintén Steiger leszögezi, hogy Platón nem fejt ki egyetlen politikai intézményt sem terjedelmes munkájában, ezért nem is szólhat államtanról az *Állam*. Ő azt morálfilozófiai írásként definiálja, hiszen elsősorban a lélek képességeivel és minőségeivel foglalkozik. Steigernek igaza lehet abban a tekintetben, hogy a dialógus számos egyéb filozófiai témát, nevelésméleti, metafizikai, episztemológiai kérdéseket meg természetesen a formatant is felöleli, és csupán a nyolcadik könyv tartalmaz hosszabb értekezést az állam keletkezéséről és az ideális államról (*kallipolisz*), valamint a hibás kormányzási formákról. Állítását alátámasztani látszik az a tény is, hogy az állam intézményeinek részletesebb kifejtésére a *Törvények*

⁴ Julia Annas a következőképpen foglalja össze az *Állam* recepciótörténetét. Az *Állam* recepciótörténetét tekintve is politikai műként vált közismertté, az USA-ban a könyvtárak ma is a politológia alá sorolják. A 17–18. században alig olvasták, majd a 19. században három hullámban megtörtént Platón újrafelfedezése. Thomas Taylor 1804-ben lefordította a nagy gondolkodó műveit, William Wordsworth pedig egy költői fordítást adott közre. A 19. századi utilitaristák kezdtek valódi filozófusként értékelni Platónt, például John Stuart Mill a platóni érvek fontosságát hangsúlyozta, George Grote pedig 1865-ben minden dialógusról írt összefoglalót. Az *Államot* így jellemezte: egy dialógus, amelyben a politikai jellemvonás nem annyira érvényesül. Benjamin Jowett 1871-ben teljes és releváns fordítást adott közre. Ő Platónt szisztematikus gondolkodóként definiálja, aki az idealizmus felé tendál, és gondolatait úgy minősíti, mint amelyek az egész filozófiára hatással vannak. Jowett úgy vélte, hogy az *Államban* az ókori filozófus olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyeket az egész világ követ. Annas szerint az *Állam* 19. századi felfedezése, értelmezése, oktatása a modern kori demokráciákra volt nagy hatással, de persze hangsúlyozza, hogy a szövegből egyenlő arányban vezethetők le a pozitív és a negatív hatások. Azt írja, hogy az *Állam* fő tézise: miért legyen erényes. A válasz a kilencedik könyvben fogalmazódik meg: mert ez az egyetlen jó élet. Ennek a megvalósítása egyénenként változik: attól függően, hogy milyen képességei vannak a polgárnak, azokat fejlesztve, saját munkáját végezve elérheti az önmaga és a közösség számára való jót. Ezért Platón a lélek elemzésével és a képességek nevelésével foglalkozik, nem pedig a politikai intézményekkel és azok megalkotásával. Annas azt javasolja, hogy úgy olvassuk az *Államot*, hogy az mindig szubjektív élmény legyen, vagyis próbáljunk meg nem ideológiát építeni belőle. Ez egy nagyon jó tanács. Lásd ANNAS 2020: 39–44. Jöjjön egy kis kitekintés a most következőkhöz. A platóni állam a polgárok integrálása egy még meg nem lévő, csak vágyott államstruktúrába. Ehhez a vágyottat kell röviden körülírni és az integrálásra szántakat elhelyezni, tehát ismerni kell a karaktereket, és a nevelési elveket is meg kell adni. Az én feltételezésem az, hogy az állam, az ideális állam egészséges és igazságos. Nem államforma, hanem a „közösségi életmód struktúrája”, amely úgy áll elő, hogy az azt alkotó egységek (poliszlakók) a kirendelt munkájukat végzik. Az igazságos államban a filozófus irányít, az őr véd, a dolgozó dolgozik; minden, ami ettől eltér, igazságtalan, beteg államot eredményez. Ebből világosan látható, hogy az igazságos állam megvalósulása elsősorban a benne élők tevékeny létén fog múlni. Mi tehát a polgár kötelessége? Az, hogy integráltan végezze önként a feladatát.

⁵ STEIGER 2011: 1364.

című dialógusban kerül sor. Úgy vélem, Steigernek ez a leghatásosabb érve amellet, hogy az *Állam* valójában etikai-pszichológiai írás.⁶ Ugyanakkor szerintem túlságosan leszűkíti a dialógus tárgyát, egyszerűen eliminálja Platón eredeti célkitűzését, amelynek kapcsán az ókori filozófus azt taglalja, hogy miként teljesítheti a boldog élet feltételeit az államban a poliszlakó, hogy milyen államforma a legalkalmasabb arra, hogy ez megvalósuljon. A tanulmányom alcímében megfogalmazott egészség-betegség szembeállítás is helytállóan tűnik, hiszen a nagy gondolkodó az állam erényeinek meghatározása után tér át az individuális erényekre, illetve a kiváló állam vázolását követően foglalja össze a torzult államok kórismérvét. Az egészséges állam szerveinek (alapsejtjeinek) jó működési feltételeit tárja fel, a három rend (filozófusok, örök, dolgozók) funkcióit, a polgárok egyedi élet-célját vizsgálja. Ez indokolja a hosszú pszichológiai elemzéseket.

AZ ATHÉNI ÁLLAM ÁLLAPOTFELMÉRÉSE PLATÓN OLVASATÁBAN

Benjamin Jowett szerint az *Állam* Platón legjelentősebb dialógusa, amelyben a jó állam ideálját vizionálja.⁷ Ez a felismerése Jakob Bruckeréhez közelít, aki terjedelmes filozófiatörténeti elemző munkájában politikai műként definiálta az írást, és ez a besorolás elfogadottá vált az elemzők körében. Brucker állásfoglalása szerint az *Állam* államelméleti dialógus, amely az emberi karakterjegyek elemzésével, a lélekreszek és erények osztályozásával kezdődik, és az ideális állam képét alapozza meg. Hipotézisem a „műfaji” meghatározást tekintve ellentétes Steigerével, ugyanis az *Állam* egy, az állam betegségeiből való kigyógyulást segítő történeti-politikai irat, amely Bibó István *Uchróniáját* juttatja eszembe. A párhuzam nem véletlen: Bibó elnyomásban és megfélemlítésben élt, amikor az *Uchróniát* írta, továbbá ő sem a saját korának idősíkjához nyúlt.⁸

Térjünk át az *Állam* tematikájának elemzésére. Minden állam karakterét a benne élők határozzák meg: ha a jó állam struktúráját megtaláljuk, akkor az adott mintához kell igazodniuk a polgároknak.⁹ Platón a polisz általános karakterjegyeinek bemutatásával kezdi az elemzést, és csak ezt követően részletezi a lélek és az erények doktrínáját. Ha definiáljuk az egészséges államot, abban az esetben a torzulások (türannisz, timokrácia, oligarchia, demokrácia) javítására tett kísérletek is sikereesebbek lesznek. Az állam polgárokból áll,

⁶ Az antik filozófia esetében nehezen tudunk különbséget tenni morális és politikai szabályok között, a jogi normák, ha egyáltalán lehet annak nevezni azokat, az antikvitásban azonosak a helyes viselkedés etikai szabályaival. Erre hivatkozva Giovanni Reale Taylorral egybehangozón úgy ítéli meg, hogy tulajdonképpen nem is helytálló azon vitatkozni, hogy etikai, pszichológiai vagy politikai irat-e az *Állam*, hiszen a három terület valamiféle módon azonoságot mutat, a közösségi életet szabályozó tényezők etikai, mégpedig személyes etikai tartalmak függvényei. REALE 2009: 321.

⁷ JOWETT 1871, idézi ANNAS 2020: 44.

⁸ Köszönettel tartozom Kukorelli Istvánnak, aki felhívta a figyelmemet Bibó István *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...*, röviden *Uchrónia* című tanulmányára.

⁹ Steiger Kornél hasonló következtetésre jut: az állam lelkének mintájára határozza meg az ember lelkének funkcióit, vagyis az állam analógiájára az individuális lelket. Lásd STEIGER 2011: 1365.

ezért az egyes polgár lelkületének, munkájának, erényeinek körét kell tisztázni.¹⁰ Ez indokolja, hogy Platón terjedelmesebben foglalkozik a lélek képességeinek, a polgárok nevelésének elveivel, és hogy az ideális államot mintaként kívánja adni kortársainak, hiszen az állam típusa függ a benne élő polgárok minőségétől.

„Nem kell-e szükségképpen egyetértenünk abban, hogy mindegyikünkben ugyanazok a formák és hajlamok találhatóak, mint az államban? Hiszen máshonnan nem támadhattak volna benne! Nevetséges volna, ha valaki nem hinné, hogy például az indulat az államban az egyedekből támad; bennük fészkel az indulat ősoka, például a trákokban, a szkítákban és általában Észak lakóiban; vagy például a tudományszeretet, amit főképp honunk lakóiról állítanak.”¹¹

Az állam polgárainak boldogsága nagyban függ tehát az adott államformától, amelyben élnek, miként attól is, hogy milyenek a polgártársaik. Ha tudjuk, milyen az egészséges állam, a polgár egészségi állapotát is meghatározhatjuk. Mivel egészség csak egy lehet, egészséges állam is csak egy lesz. Platónnak meggyőződése, hogy az ember kizárólag közösségben képes boldog életet élni, ezért az állami struktúra befolyásolja az individuális sorsokat. A jól működő államot elégedett polgárok alkotják, a téves államformák viszont a boldogtalan, beteg élet felé vezetik az egyéneket. A nagy filozófus ilyennek látta például az athéni demokráciát is, és meg akarta érteni hibáinak okát, ezért alapozta államtanát lélektani bevezetőre. A hibás államformákat fejtegető fejezetben konkrét eseményeket és személyeket nem megnevezve Athén korábbi történetét adta közre költői allegóriákkal és filozófiai eszközökkel.

Adódik a kérdés, hogy miért nem direkt elbeszélést írt?¹² Meglátásom szerint Platón szellemisége és a Szókratész kivégzését követő megrendülés, illetve félelem lappanghatott a háttérben. Athén beteges állapotokat mutatott, a közállapotok zavarosak voltak, így a filozófus indokoltan érezhette, hogy elrejtse kritikai hangját, és mintegy gyógyító, terápiás jelleggel, ráolvasással kívánta a poliszlakókat meggyógyítani betegségükből.

Platón direkt célja a problémák kivizsgálása, majd a megfelelő segítségnyújtás volt, ezzel magyarázható, hogy az *Állam* három rendbe tartozó polgárok nevelésével kapcsolatos fejezetei a legterjedelmesebbek. Az ideális államban ki a polgár? Milyen alapdiszpozíciói lehetnek? Mivel a lélek három részből áll (indulat, vágy és észbeli képesség), az ideális államban is három társadalmi osztályt vizionál a filozófus. Lelki alapdiszpozíciójuk szerint születésük pillanatában e három rendbe sorolódnak az egyes polgárok.

¹⁰ Érdekesképpen említeném meg, hogy Platón írása ezen a téren előremutató volt. A modern államokban jellemző állampolgári kötelességek és jogok talán soha nem definiálták annyira általános szinten a kormányzásformákat, mint manapság. Ezzel kapcsolatban lásd TRÓCSÁNYI–LOVÁSZY 2020.

¹¹ *Állam*, IV, 435e.

¹² Az *Állam* történeti munkaként való meghatározását egy lazább érvel is meg lehet támogatni. Szókratész tanítványi körében Platón és Xenophón rivalizálása közismert – Németh György szerint talán Xenophón Kürosz neveltetésének portréját Platón *Államára* válaszul írta. Lásd NÉMETH 2001: 566. Platón pedig talán Xenophón korábbi írói sikereit látva a maga filozófiai módszerei szerint kívánt emléket állítani Athénnek.

Platón módszertani okok miatt tárgyalja oly részletesen a lélek képességeit, az erényeket és a három rend tagjainak a nevelését. Meglepőnek tűnhet ugyanakkor, hogy első körben az állam erényeit fejti ki, és csak ezt követően elemzi az emberi természetet, de kézenfekvő megoldásnak látszik abban az esetben, ha abból indulunk ki, hogy egy betegségben szenvedő államot kíván meggyógyítani. Ha tudjuk, milyen az egészséges állapot, csak akkor lehetünk képesek a legsikeresebb terápiát alkalmazni. A gyógymód a részek megismerését is tartalmazza, ezért Platón a lélek képességének alapos vizsgálatára is kitér.¹³ Ezzel egybehangzóan tűnik, hogy az ideális államot definiálja, majd a torzult kormányzati formákat mint betegségeket (Athén anamnéziseként) írja le. Egy adott állam lelkiülete a benne élők lelkiületét tükrözi. Kérdés, hogy az egészséges (igazságos) állam polgárai vajon miként érhetik el az individuális boldogságukat az államban? A válasz kézenfekvő: mindhárom rend tagjainak a saját céljukat kell megvalósítaniuk, a saját munkájukat kell végezniük.

AZ ÁLLAM EGÉSZSÉGÉRŐL, VAGYIS IGAZSÁGOSSÁGÁRÓL, A RENDEK ÖSSZHANGJÁRÓL, TOVÁBBÁ AZ INDIVIDUÁLIS LÉLEK ERÉNYEINEK ÖSSZHANGJÁRÓL

„Halld meg hát, mit akarok mondani. Amit államalapításunkkor, a kezdet kezdetén leszögeztünk, hogyan kell mindenképp cselekednünk – szerintem éppen ez vagy ennek egy fajtája az igazságosság. Márpedig azt szögeztük le, és – ha emlékszel – gyakran mondogattuk, hogy az állambeli teendők közül mindenki csak egyfajta munkával foglalkozzék, azzal, amelyre természete szerint a legrátermettebb. [...] Azt is sokszor hallottuk, de magunk is mondogattuk: az igazságosság lényege, hogy végezze mindenki a maga dolgát, és ne kapjon bele sokféle szakmába.”¹⁴

A helyesen működő állam feltétele az alkotóegységek egészséges működése, ami akkor következik be, ha a funkcionális egységek mindegyike saját természetes célját valósítja meg. Platónnak tehát tisztáznia kell az általa feltételezett három rendhez tartozó lélek természetét.¹⁵ A mű negyedik könyvében vezeti be a háromosztatú lélek teóriáját,¹⁶ amely szerint a lélek két irracionális és egy racionális részből áll: az eszes lélekrész (*logisztikon*) irányítása alá esik a két irracionális, az indulatokért és az akaratért felelős (*thümoeidész*), illetve a vágyak és a gyönyörök felé vonzó rész (*epithümetikon*). Mindhárom rész rendelkezik saját erénnyel: az eszes erénye a bölcsesség, az indulatosé a bátorság, a vágyódóé

¹³ A filozófus munkája a polgárok kivizsgálása, a karakterjegyek megrajzolása és az erre való nevelési módszerek meghatározása. Államalkotó tevékenysége a festő munkájához hasonlatos. Lásd STEIGER 2011: 4.

¹⁴ *Állam*, IV, 432d.

¹⁵ Az állam struktúráját a lélek analógiájára szerkeszti meg, tehát ahogy a léleknek három része, úgy az államban három fő rendje van. Lásd STEIGER 2011: 4.

¹⁶ *Állam*, IV, 435e.

a mértéktartás. A három képesség alapján osztotta három osztályra a társadalmat: filozófusok, örök és dolgozók kasztjára. Mindegyik réteg a maga munkáját végzi: a dolgozók a szolgáltatókként a vágyak mértéktartó igényeit elégítik ki az államban, az örök a bátorság erényének birtoklóiként a védelmi apparátust testesítik meg, a filozófusok pedig a bölcsességük révén az állam irányításáért felelnek. Az utóbbiak minden erénnyel rendelkeznek, de saját fő erényük – a bölcsesség – szerint élnek. A nekik szánt feladatot látják el, amelynek keretében a neveléstől a törvényalkotásig mindenről ők döntenek.

„Tudomány pedig az államban igen sokféle van. [...] Vajon nincs-e az általunk imént alapított államban nem egy polgárnak olyan tudománya, amely nemcsak a polgárok valamelyikének érdekében, hanem az egész állam érdekében dönt afelől, miképp jár el legheylesebben saját polgáraival és más államokkal szemben? [...] Tehát éppen a legcsekélyebb népréteg és rész által – amely az állam élén áll és parancsol – és az ő tudományuk által lesz bölcsse az egész természet szerint alapított állam; és ez – úgy látszik – természettől fogva a legkisebb csoport, és csak őket illeti meg, hogy ama tudományban részesüljenek, amely pedig valamennyi többi tudomány közül egyedül nevezhető bölcsességnek. [...] Tehát ama négy jegy egyikét – magam sem tudom, hogyan – már meg is találtuk, magát a bölcsességet és azt is, hogy az államban hol lakozik.”¹⁷

A nagy gondolkodó a három lélekrészt individuális szinten is definiálja. A vezető lélekrész a helyes és a helytelen közötti választásainkat irányítja. Az indulatos lélekrésznek nincs racionális eleme, ezért hatóköre a fizikai kondícióra és az érzelmekre terjed ki, erénye a bátorság. A harmadik lélekrész a vágyak és gyönyörök terepe, Platón ezért a mértéktartás erényét rendeli hozzá. Azonnal feltűnik a három rész hierarchikus felosztása: a legértékesebb a racionális lélekrész, ezt az indulatért felelős rész követi, végül pedig a vágyakat mozgató. Amint az ki is derült, a filozófus a lélekrészek tanával vezeti be a négy kardinális erény elméletét. E szerint a bölcsesség, bátorság és mértéktartás erénye mellé rendel egy negyediket, a legfontosabb erényt, az igazságosságot. Ez utóbbit nem köti egyetlen lélekrészhez sem, ez akkor jelenik meg a lélekben, ha az a másik három erényt kiválóan hasznosítja. Az állam esetében az igazságosság – amelynek értelmében a három rend a maga funkciója szerint működik – az egészséges, az ideális államban valósulhat meg.

Platón az egyes erények definiálásakor is első körben az állam erényeit határozza meg, és csak ezt követően az individuális erényeket. Ez pedig egybehangzik a korábbiakkal: ha általánosan megértjük, mi a helyes, az egészséges, akkor partikuláris szinten is könnyebben alkalmazzuk, valamint a torzulásokat és módosulásokat is egyszerűbben tudjuk korrigálni. A nagy filozófus hangsúlyozza, hogy az, ami az állam számára igazságos, nem függhet egyéni érdektől, a vezetőktől sem. Ezért is térhet ki hosszan az individuális lélek elemzésére. Minden réteg polgára végezze a természet szerint rá kirótt munkát: a dolgozó

¹⁷ *Állam*, IV, 428a-e. A négy jegy a négy kardinális erény: bölcsesség, bátorság, mértéktartás és e három összhangja, az igazságosság.

dolgozzon, az őrvédje az államot, a filozófus irányítson. Mindhárom erény minden lélek sajátja. Az igazságosságot tehát az individuális lélek szintjén is e három erény összhangjaként kell értelmeznünk.¹⁸

Az igazságos ember boldog, az igazságtalan viszont elátkozott, és mivel elátkozottnak lenni nem előnyös, a lélek az igazságosságot fogja választani, arra fog törekedni.¹⁹ Platón egész művével azt próbálja igazolni, hogy az állam igazságossága, egészséges vagy ép diszpozíciója – vagyis az ideális állam – az egyéni boldogságot eredményezi polgárai számára, hogy az igazságosság gyakorlása nélkül nem élhetünk boldog, nyugodt életet.²⁰ Ha az igazságosság (egészség) megbomlik, ha beteggé válik az állam, abban az esetben a romlott államformák mutatkoznak meg a történeti korokban. Az igazságosság egészséges állapota valójában összhang az állam szintjén a rendek között, individuális szinten pedig a lélekrészek között.

Az *Állam* első könyve éppen az igazságosság keresésével indul. Az olvasó azt várna, hogy Platón az egész művet ennek szenteli, ő azonban ilyen direkt elemzésre nem vállalkozik. De ez valójában nem igaz, mert ha az ideális államot az igazságos állammal azonosítjuk, akkor mégiscsak a teljes mű az igazságosságról szól. Az igazságosságot, az egészséget, a lelki egyensúlyt és az erényes életet váltófogalmakként értelmezve az eliminálás csak látszólagosnak minősül, hiszen az egész mű az állam és a lélek ép voltának feltételeit határozza meg. Platón a *Gorgiaszban* olvasható sorokban is valamiféle lelki egészségként ábrázolja az igazságosságot/igazságszolgáltatást: „Két tárgy lévén (a test és a lélek), két művészetet is különböztetek meg. Azt, amelyik a lélekre vonatkozik, politikának nevezem, a testre vonatkozót azonban nem tudom csak úgy egy névvel nevezni; ezért [...] két részre osztom: a tornára és az orvostanra. A politikát is feloszthatom: a tornával a törvényhozást állítom párhuzamba, az orvostannal az igazságszolgáltatást.”²¹

A lélekkel foglalkozó *tekhné* a politika, azaz a törvényalkotás és az igazságszolgáltatás, amely két terület a lélek jó kondíciójáért felelő művészet. A test jó állapotának megtartását az orvosra kell bízni, a lélekéét pedig az államra. A siker sokban függ a mesterséget gyakorlótól. Milyen a jó orvos? Olyan, aki érti a mesterségét, és szaktudásával segíti a mestersége tárgyát. Erre vonatkozóan a *Törvényekben* találunk fejtegetéseket.²² Milyen a jó állam? Olyan, amely ismeri mestersége tárgyát, a polgárt, a lélek képességeit, és általában véve meghatározza a megfelelő szabályokat, a polgárok egészséges életre való nevelését is. Miért fogadja el a beteg az orvosa tanácsát? Hogy egészségesen éljen. Miért hajt fejet az államnak (törvényalkotás és igazságszolgáltatás) a polgár? Hogy boldogan éljen, az iránymutatást pedig önként elfogadja, mert haszonnal párosul. A dolgozók és az örök természetes módon

¹⁸ Platón valószínűleg azt feltételezte, hogy ha ki-ki a maga természete szerinti cél megvalósításán munkálkodik, az megelégedett, sikeres életet fog jelenteni neki, míg ha valaki másra törekszik, mert helytelenül ismerte fel saját célját, boldogtalan lesz. Ha ez utóbbiak többen vannak, akkor az egész államot veszélyeztetik.

¹⁹ *Állam*, I, 354a.

²⁰ GUTHRIE 1984: 109.

²¹ *Gorgiasz*, 464b.

²² *Törvények*, IV, 720e.

vállalják alárendelt szerepüket, az igazságosság/egészséges állam elve miatt. Platón ezt a magatartást a tökéletes állam létrejöttéből származtatja.²³ Az *Állam* második könyvében beszél a társulás születéséről, de nem vezeti fel azt, mintha csupán ürügy volna ahhoz, hogy az emberi természetről részletesebben értekezhesen. „Állam – véleményem szerint – akkor keletkezik, ha az egyén már nem önellátó²⁴ – írja. Az emberek valamilyen célból társulnak, segítőtársakat gyűjtenek össze egy településre, és ezt nevezik államnak.²⁵ A társulás valamilyen előny végett történik.

„Most azonban fejezzük be vizsgálódásunkat, amit azzal a feltevéssel kezdtünk, hogy az igazságosságot az egyénben is könnyebben ismerhetjük fel, ha előbb valami nagyobb összefüggésben kerestük, amelyben szintén benne foglaltatik. Úgy véltük, ez utóbbi az állam; és így fogtunk hozzá a tőlünk telhető legtökéletesebb állam alapításához, tudván, hogy abban biztosan benne van. Az itt észlelteket vigyük át az egyénre, s ha így is érvényesek maradnak, akkor rendben vannak, viszont ha az egyénre más bizonyul igaznak, akkor térjünk vissza az államhoz, és vizsgáljuk meg újra a kérdést; egyént és államot egymás mellett szemlélve, mintegy két fadarabot egymáshoz dörzsölve, mégiscsak fölillantjuk az igazságosságot – és ha egyszer nyilvánvaló lett, megszilárdíthatjuk magunkban.²⁶

Az általános szinten jól működő állam a polgárai szintjén is jól fog működni, hiszen ha egyetemesen ismerjük az igazságosságot, abban az esetben egyénileg is magunkénak tudjuk. Van-e egyetemes igazságosság? Platón egyértelműen igennel felel.²⁷

Platón megálmodott állama a filozófus/filozófusok vezette polisz, amely tökéletes, és hozzá képest minden más államforma romlott, beteg, azaz hibás formát mutat.²⁸ A nagy gondolkodó öt hibásan működő, beteg államformát nevez meg, amelyek a hellén világ és Athén történeti korszakaiban megfigyelhetők. A 195 fejezetből álló mű mindössze

²³ Prótagorász és Platón is a szükségletek kielégítésének igényéből vezetik le a társulás első megnyilvánulásait. A szükségletek közül az első az élelemszerzés, a második a ruházkodás. Az igényeket az állam úgy elégíti ki, hogy a mesterségek gyakorlásának ad teret. A mesterek csere útján jutnak majd hozzá a szükséges javakhoz; a földműves nemcsak magának, hanem a közösségnek termel, és a pék sem csak magának, hanem mindenkinek süt a kenyeret. Lényeges, hogy ki-ki csak egy mesterség feladatait végzi.

²⁴ *Állam*, 269b.

²⁵ William K. C. Guthrie úgy látja, hogy a *dikaioszüné* (igazságosság) erénye a polgárok egymás közötti kapcsolatainak kibontakozásában valósulhat meg. Lásd GUTHRIE 1984: 110.

²⁶ *Állam*, IV, 434d.

²⁷ Amikor az édesanya igazságot tesz gyermekei között, ugyanarra az igazságosságra alapozva hozza meg döntését, amelyre a filozófus is figyel, csupán az igazságosság elvének alkalmazása, a fizikai megvalósulás más. Ez az igazságosságfogalom egy osztó szemléletű, méltányos elvet reprezentál. Maradva az édesanya példájánál, amikor gyermekei között szétosztja az ételmet, vagy teljesen egyenlő adagokra osztja azt – többnyire ez történik –, vagy az igényeknek megfelelően jár el (ha például beteg az egyik gyermeke, neki, a gyengébbnek többet ad). Az igazságosság eszméjére tekintve az utóbbi elosztást sem fogjuk igazságtalannak tartani. Az igazságos állam ugyanígy fog működni: a rendek közötti összhang teremti meg, és benne a döntéseket a filozófusok hozzák meg.

²⁸ JOWETT 1871.

26 fejezete foglalkozik a tényleges kormányzati formákkal, valójában a *Törvényekben* Platón sokkal részletesebben tárgyalja a témát. A dialógus harmadik harmadának elején, viszonylag távol attól a résztől, amelyben az állam keletkezéséről és az ideális állam három rendjéről beszél, kezd a téves államformák bemutatásába, az előző részletek mind a nevelésről szólnak.

A romlott államformákat, amelyeket az állam betegségeiként értelmezhetünk, a kevésbé rossztól (arisztokrácia) a timokrácián, az oligarchián és a demokrácián át a legromlottabb (tűrannisz) felé haladva ismerteti. Platón a legkiválóbbnak a filozófus király által kormányzott monarchiát tartja.²⁹ Úgy véli, csak a filozófusok alkalmasak az állam irányítására, mivel egyedül ők ismerik a formák rendezettségét, tudásuk megkérdőjelezhetetlen,³⁰ így a korrekciók elvégzésére is ők képesek, korrekciókra pedig folyton szükség van. Egyet lehet érteni Antony Blackkel, aki úgy ítéli meg, hogy a filozófusok az állam irányításán felül a polgárok viselkedését is vizsgálják, mintegy a megfelelő társadalmi rendbe való betagozódás végett.³¹

A platóni ideális állam élő organizmus, amely szerveinek, a rendeknek a harmonikus együttműködéséből áll elő, amennyiben azok munkájukat céljuknak megfelelően végzik. A jó működést a filozófusok fogják irányítani, a hibákat ők fogják orvosolni. Platón nem beszél intézményekről vagy konkrét törvényalkotási folyamatokról, a gyakorlatról alig közöl információkat, inkább az egyes rendek archetípusait és azoknak az államra nézve hasznos munkáját rajzolja meg. Morálisan is meg kívánja alapozni államának determinista minőségét: ha ki-ki a maga munkáját végzi az államban, az az igazságosság erényét valósítja meg, ha ellenben a polgár nem követi a számára kijelölt utat, boldogtalan lesz,³² és másoknak is gyötrelmet okoz. Ez azonban még nem elégséges indoklás ahhoz, hogy a dolgozó egész életében dolgozzon, az őr pedig harcoljon. Az individuális sors felvállalását az *Állam* utolsó oldalain a túlvilági jutalomról, a túlvilági életről szóló tanításával támogatja meg.

Platón hitt a lélek újjászületésében, és meggyőződése volt, hogy a halál után valamiféle ítélet vár a lelkekre, amelynek értelmében a helyesen élők fejlettebb létezők testében szülnének újjá, a vétkesek viszont alsóbbrendűekként reinkarnálódnak. Tehát attól függően, hogy igazságos vagy igazságtalan életet élt valaki, dől el a sorsa a halál után. Az *Állam* utolsó oldalain egy mitológiai tankölteménnyel találkozunk, amely a lelkek halál utáni jutalmazásáról szól, és amely részletet többnyire az egész műhöz alig illeszkedőként

²⁹ Platón arra tesz kísérletet, hogy meghatározza, milyennek kellene lennie az államnak, hogyan kellene élnünk jó emberek társadalmaként. Lásd ANNAS 2009: 185–186. Szerinte a monarchiát követi az arisztokrácia, majd a négy romlott, egymásból kialakuló államforma a legkiválóbb államtól egyre távolodó utat mutatja. Lásd ANNAS 2009: 295.

³⁰ BLACK 2016: 148.

³¹ BLACK 2016: 149.

³² *Állam*, I, 354a.

szokták megnevezni. Pamphüliai Ér mítosza³³ fejtörést okoz a kutatóknak, hiszen az *Állam* az igazságosság kutatásával kezdődik, és azt várnánk, hogy a filozófus befejezésképpen tétele gyakorlati tanácsokat fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogy miként valósíthatjuk meg azt. Platón azonban ezzel mit sem törődve mintegy próféta hangot választ, szavaival biztatást és gyógyírt kíván adni kortársainak.

A nagy gondolkodótól nem idegen érveinek mitológiai történetekkel való megerősítése, az olvasó mégis furcsának érezheti a terjedelmes munka befejezését. Steiger a szövegrészletet a dialógustól elválasztva értelmezi, mert az stílusában és témájában is eltér a teljes műtől, és nem tulajdonít neki túl nagy fontosságot. Hipotézisemet ugyanakkor, miszerint az *Állam* egy költői gyógyító beszéd, alátámaszthatja ez a befejezés. A politészek ha helyes életmódot választva, erényesen élnek le életüket, a túlvilági létben jutalomra lelnek. Az ember élete determinálja, mi vár majd rá a halál után, így nem vallana túl nagy bölcseségre, ha valaki nem követne el mindent, hogy a túlvilágon jutalmat érdemeljen. Platón ezzel az elbeszéléssel egy további indokot ad az erények gyakorlására, miszerint a helyes élet a fizikai és a túlvilági létben is haszonnal jár. Athén már végnapjai felé közelített, a városállam meggyengült – nem elhanyagolható tény, hogy éppen a polgárok jellemének torzulása miatt. Ez is magyarázata lehet annak, hogy Platón a romlott államformák egymásba való átalakulásáról és az azt létrehívók lelkületéről hosszú fejtegetéseket ad közre.

ÖSSZEGZÉS

A téves államformák sorában Platón Athén történelmének egy-egy fejezetét rögzíti, nevek és dátumok nélkül. Egyetlen írásában sem utal személyes élményeire és konkrét bukott politikusokra, ami lehet udvariasság vagy félelem, de leginkább filozófiai költői módszere indukálja. A nagy filozófus nem óhajt bűnbakokat megnevezni, nem ostorozza polgártársait Szókratész halála miatt, de minden igyekezetével azon van, hogy hasonló romlott állapotok többé ne álljanak elő. Az *Államot* ezért én gyógyító, terápiás jelleggel megírt szövegnek találok, elsősorban az író öngyógyításának lehetőségét látom benne. Ha a polgárok a kijelölt, a képességeik indukálta céljaikat valósítják meg, és nem törekednek eltérni azoktól, akkor a saját és a közösség életében is harmóniát és boldogságot teremthetnek. A kozmikus rend (lásd pamphüliai Ér mítoszt) biztosítani fogja az igazságosság kibontakozását, így a jók jutalmat, a rosszak pedig büntetést kapnak.³⁴ A romlott államformákban azonban a polgárok szükségszerűen boldogtalanságra vannak kárhóztatva, hiszen nem helyes célokat választanak, pedig „az igazságosság lényege, hogy végezze mindenki a maga dolgát”.³⁵

³³ *Állam*, X, 614b–621d. A mítosz a harcos történetét tartalmazza, aki a halotti máglyáról visszatérve elmeséli, mit látott a túlvilágon. Mint mondja, a lelkek megmérettetnek, és vagy a föld alá jutnak szenvedni, vagy a föld fölé örömeiket megélni, majd egyesek újjászülehetnek előző életük érdemei szerint.

³⁴ ANNAS 2009: 350.

³⁵ *Állam*, IV, 432d.

Az itt közreadott tanulmánynak nem lehetett célja a teljes dialógus elemzése. A szándékom az volt, hogy Platón, az író próbáljam meg közelebb hozni elsősorban magamhoz, a modern olvasóhoz. Igyekeztem megérteni azt, a mű miért nem szólhat politikai intézményekről és konkrét feladatokról megnevezéséről, továbbá azt, hogy mi indokolja a pszichológiai fejtegetések túlsúlyát. Az *Államot* ilyen értelemben nem elméleti munkának, inkább irodalmi alkotásnak tekintem, a címében szereplő *politeia* megfelelőjének pedig nem az *állam*, hanem a *sokadalom* kifejezést tekintem, amely a dialógus gazdag témavilágához is közelebb áll, és a polisz bázisára, a néptömegekre is utal, ám ennek a fejtegetésnek egy további tanulmány adhat teret. Zárszóképpen Annas tanácsait tolmácsolnám az antik forrásokhoz való viszonyulásunkhoz. Ő három szempontot ad Platón dialógusainak olvasásához: (i) vegyük figyelembe azt az eszmetörténeti alapszituációt, amelyben íródott az adott mű, (ii) tartsuk szem előtt saját feltevéseinket, amelyek filozófiai szempontból frappánsak és érdekesek lehetnek, és amelyekre választ keresve élvezetet jelent nekünk a szöveg felfedezése, továbbá (iii) tudatosan vizsgáljuk magunkat, hogy milyen módon stimulálja gondolkodásunkat az adott mű.³⁶ Javasolom, hogy Platón minden dialógusát így olvassuk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANNAS, Julia (2009): *An Introduction to Plato's Republic*. Oxford: Oxford University Press.
- ANNAS, Julia (2020): *Filosofie antică*. București: Litera.
- BIBÓ István (1968): *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...* Online: <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/540.html>
- BLACK, Antony (2016): *A World History of Ancient Political Thought*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198790686.001.0001>
- GUTHRIE, William K. C. (1984): *The Greek Philosophers. From Thales to Aristotle*. London: Methuen.
- JOWETT, Benjamin (1871): The Introduction. In PLATÓ: *The Republic*. Online: <http://classics.mit.edu/Plato/republic.html>
- LACZÓ József (2018): Az Aszebeia – istentelenség bűncselekménye. *Jog, Állam, Politika*, 10(1), 135–166. Online: https://epa.oszk.hu/03000/03010/00009/pdf/EPA03010_jap_2018_1_135-166.pdf
- NÉMETH György (2001): Utószó. In NÉMETH György (szerk.): *Xenophón történeti munkái*. Budapest: Osiris, 559–574.
- PLATÓN (1984): Gorgiasz. In PLATÓN: *Platón összes művei. Első kötet*. Ford. Péterfy Jenő. Budapest: Európa, 469–642.
- PLATÓN (1984): Törvények. In PLATÓN: *Platón összes művei. Harmadik kötet*. Ford. Kövendi Dénes. Budapest: Európa, 433–1012.

³⁶ ANNAS 2020: 47–46.

- PLATÓN (1994): Szókratész védőbeszéde. In PLATÓN: *Szókratész védőbeszéde, A lakoma*. Ford. Devecseri Gábor. Budapest: Európa, 5–56.
- PLATÓN (1995): *Az állam*. Ford. Jánossy István. Budapest: Gondolat.
- REALE, Giovanni (2009): *Platon și Academia antică*. Târgu-Lăpuș: Galaxia Gutenberg.
- STEIGER Kornél (2011): Az „Állam” mint lélekterápia. *Holmi*, 23(11), 1363–1382.
- TRÓCSÁNYI László – LOVÁSZY László Gábor szerk. (2020): *Európai körkép*. Budapest: Ludovika.

Szoboszlai-Kiss Katalin több mint húsz éve oktat etikát, filozófiát és latint a győri Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karán, amelynek habilitált egyetemi docense. 2009-ben Cogito díjjal kitüntetett filozófus, klasszika-filológus, a *Jog, Állam, Politika* szakfolyóirat főszerkesztője. Eddig két önálló monográfiája jelent meg antik filozófia témakörben: a sztoikus filozófus, Poszeidóniosz töredékeinek fordítása és kommentálása (*Poszeidóniosz. Töredékek és kommentár*, L’Harmattan, 2009), valamint egy esszékötet a jó kormányzásról (*Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*, Universitas, 2019). További kutatási témái a korunk embere előtt álló etikai kihívások okozta dilemmák értelmezése, ezen belül elsősorban a humán reprodukciós eljárások és az embrióetika kérdései. Országos ismertséget hozó cikke Veres András győri megyés püspök lombikprogram-ellenes nyilatkozatára adott válasza volt, amely *A lombik az abortusz inverze!* címmel jelent meg a *Magyar Nemzet*ben 2020 októberében. Ugyanebben a témában publikálta *A mesterséges megtermékenyítésről mint az élethez való jog lehetőségéről és az ebből származó etikai dilemmákról* című írását is, amelyet Lovászy László Gáborral közös tanulmányként jelentetett meg a *Jog, Állam, Politika* folyóiratban 2021 nyarán. Az elmúlt időszakban a 20. századi magyar politikatörténettel is foglalkozott: Bibó István és Szókratész portréját, igaztalan vádak alapján történő elítélését és későbbi emlékeztétét dolgozta fel *Párhuzamos életrajzok: Bibó István – Szókratész* című írásában, amelyet a *Jog, Állam, Politika* 2022-es, Kukorelli István alkotmányjogász 70. születésnapjára kiadott ünnepi különszámában publikált.